

APUNTS SOBRE LES POSTERITATS DE RAMON LLULL

*Joan Santanach Suñol***Llull davant la pròpia posteritat**

EN EL SEU TESTAMENT, RAMON LLULL DISPOSAVA QUE s'elaboressin còpies de les seves obres, amb referència explícita a les escrites recentment, i que es conservessin en tres indrets diferents. A Palma, a casa del seu gendre Pere de Sentmenat; a la Cartoixa de Vauvert, a París, i a la residència de Perceval Spínola, a Gènova. El testament és signat a Mallorca el 26 d'abril del 1313 (HILLGARTH 2001: 87-90). Ja havia fet referència als tres fons de llibres al final de la *Vida*, dictada dos anys abans als monjos de Vauvert (LLULL 2013: 106-107). La implicació de Llull en la conservació i la difusió de la pròpia obra no era pas nova. Havia dedicat títols a uns quants reis i papes, n'havia fet traduir a diverses llengües, n'havia encarregat còpies i n'havia fet obsequi a personatges influents (BADIA, SANTANACH i SOLER 2010). El 1313 no feia altra cosa que intentar assegurar la perdurabilitat de la seva producció, just abans de marxar cap a Sicília i, més tard, Tunis. No tornaria a Mallorca fins a començament del 1316, poc abans o poc després de morir.

Tot sembla indicar que els tres fons manuscrits existien amb anterioritat a les dates esmentades, i que Llull hi devia haver tramès prèviament altres exemplars de la seva producció, amb l'esperança que els fons exercissin la doble funció de conservació i d'irradiació de la seva obra. Ens consta que el fons de París va tenir aquest paper i, probablement, també el de Palma. Del fons genovès, en canvi, no sabem què se'n va fer.

Ramon Llull mostra igualment una preocupació remarcable per disposar de col·laboradors que s'impliquin en la seva missió i que assumeixin els seus objectius. En parla, amb dolor per les dificultats,

en el *Desconhort*. Tenim constància d'ajudants, traductors o copistes, que el van acompanyar en algunes ocasions, i fins i tot d'un deixeble directe, Thomas Le Myésier, a qui conegué a París i que més tard fou canonge a Arràs. No cal dir que el desig de perdurar no era tan mogut per l'afany de glòria —de vanaglòria, n'hauria dit ell—, com per evitar que s'estronqués l'esforç que havia dut a terme per la salvació de cristians i infidels.

Le Myésier és sobretot conegut per haver impulsat la compilació de quatre antologies d'obres de Llull, de formats i destinataris diferents; se n'han conservat dues: l'*Electorium magnum*, actualment encara a París, i l'*Electorium parvum* o *Breviculum*. El primer, actual ms. lat. 15450 de la Bibliothèque nationale, constitueix una extensíssima compilació de passatges i obres lul·lianes, amb la qual Le Myésier pretenia aproximar formalment l'obra de Llull a l'escolàstica, en aquell moment hegemònica en la vida universitària parisenca i europea. Va dedicar el *Breviculum*, en canvi, a la reina de França, Joana de Borgonya. El còdex, actualment a la Badische Landesbibliothek de Karlsruhe, és molt més breu que no pas el seu germà, per bé que conté dotze extraordinàries miniatures sobre la vida de Llull, repetidament reproduïdes.¹

Partidaris i detractors del beat Ramon

Paral·lelament a l'inici del reconeixement pòstum de la seva aportació com a pensador, que és la que comença pròpiament amb Le Myésier, pren així mateix carta de naturalesa la seva llegenda. Des de poc després de la seva mort, el Llull històric es barreja amb el legendari. Alguns dels fets que se li atribueixen es poden vincular directament amb els esforços per beatificar-lo. Té versemblantment aquest origen la llegenda del martiri i la lapidació mortal de Ramon. Si la Causa lul·liana hagués aconseguit provar-ne la veracitat, l'hauria portat directament als altars. El relat de la mort marturial, però, parteix dels maltractaments i l'empresonament que va patir el 1307 a Beijaia (a l'actual Algèria), gairebé nou anys abans de morir. Tot sembla indicar, en canvi, que la seva estada a Tunis de l'any 1315 va ser bastant més tranquil·la i confortable. Aquests detalls, desconeguts per la majoria de devots, no van afectar gens la consideració envers el beat, a qui es van atribuir nombrosos miracles. De seguida, a més, es van multiplicar les mostres de devoció.

¹ Vegeu HILLGARTH 1998. Per a l'estudi del lul·lisme, és encara imprescindible CARRERAS 1939-1942.

El culte envers la seva persona no va ser pròpiament tolerat fins a final del *xvi*, i tot just com a simple beat local. Poc després s'organitzava la Causa Pia, que va aconseguir incoar dos processos de beatificació, als anys 1605-1613 i 1747-1749. Cap dels dos no va fructificar. Actualment n'hi ha un tercer en marxa. Pel que fa al segon, es va veure sobretot frenat quan Benet XIV (1740-1758), papa per altra banda proper a alguns postulats il·lustrats, va exigir l'examen i la censura de totes les obres de Ramon Llull abans d'iniciar qualsevol procés.

La desconfiança envers Llull venia de lluny: el 1376 l'inquisidor Nicolau Eimeric havia inclòs al seu *Directorium inquisitorum* un centenar de proposicions herètiques pretesament localitzades en títols lul·lians; aquell mateix any Gregori XI publicava una butlla condemnatòria contra vint obres de Llull, sobre l'autenticitat de la qual s'han expressat dubtes. I el 1390 l'Art, el sistema que Llull havia ideat per provar la veritat, va ser condemnada a la Universitat de París, cosa que indica que hi havia membres de la comunitat universitària que s'hi interessaven. Malgrat que els seguidors de Llull van aconseguir neutralitzar totes dues iniciatives —la butlla del papa Gregori va ser anul·lada pel legat de Martí V el 1419—, no van poder impedir que l'ombra de la sospita i de l'heterodòxia es projectés damunt de la producció lul·liana, i de la mateixa figura de Ramon.

Tot plegat justifica que, a Mallorca, la tensió entre partidaris i detractors de Llull fos en alguns moments molt acusada, com durant la segona meitat del *xviii*, després del segon procés frustrat. L'any 1750 les disputes entre franciscans, defensors de Llull, i dominicans van acabar ben malament, amb la distribució de pasquins injuriosos, la destrucció d'imatges i enfrontaments violents entre membres dels dos ordes mendicants. No van ser més tranquils els anys en què el bisbe Juan Díaz de la Guerra, radicalment contrari al culte de Ramon, va governar la diòcesi de Mallorca (1772-1777); la situació va esdevenir insostenible, i el bisbe va ser traslladat a Sigüenza.

La defensa de l'ortodòxia de Ramon Llull explica que, entre els seus partidaris, hagin sorgit sovint estudiosos de la seva obra, com ara els mallorquins Joan Riera, Jaume Custurer o Antoni Ramon Pasqual. També justifica l'existència d'importants fons bibliogràfics —manuscrits i impresos— a les biblioteques romanes, i especialment a la Vaticana, fruit d'enviaments successius d'exemplars per a la seva anàlisi.

El lul·lisme en terres hispàniques

Ben poc després de la mort de Llull, apareixen els primers grups de seguidors seus, ja desvinculats de les activitats del mestre. Sovint no en tenim més que notícies esparses i fragmentàries, potser a causa de la persecució d'Eimeric. Tot sembla indicar que el lul·lisme parisenc que Thomas Le Myésier representa va influir en altres cercles lul·lians. Ben inicials han de ser els contactes amb un grup, d'inspiració mil·lenarista i arnaldiana, localitzat a València durant la primera meitat del XIV (TARRÉ 1951, CARRERAS 1972, RODRIGO 1981). Aquest grup, al seu torn, hauria establert vincles amb el lul·lisme mallorquí, com apunta el fet que l'illenc Bernat Garí hagués escrit una *Art memorativa* a València el 1338 (perduda el 1904, en un incendi de la biblioteca de Torí on es conservava; BATLLORI 1933). El lul·lisme valencià també s'hauria relacionat amb Castella, i especialment amb Salamanca (PERARNAU 1985).

És possible que el radicalisme dels components del grup, o de continuadors seus, hagués contribuït a encendre les ires de fra Nicolau Eimeric. Ho suggereix el fet que l'inquisidor no sols va localitzar afirmacions pretesament herètiques en textos centrals del pensament de Llull, sinó també en d'altres de molt més bàsics, com ara la *Doctrina pueril* o els *Proverbis de Ramon*, que eren lectures habituals dels laics poc lletrats. En aquest sentit, no és sobrer recordar el retrat que Eimeric va deixar dels lul·listes valencians organitzats al voltant del mestre Pere Rossell. Segons aquesta visió, inclosa en el seu *Diàleg contra els lul·listes*, del 1389, la majoria eren menestrals i gent humil. Fos com fos, Rossell estava ben connectat, i finalment va aconseguir que el rei retirés el favor a l'inquisidor.

Ja al segle XV, es té constància de l'existència de diverses escoles lul·lianes a Mallorca (Randa, Miramar, Palma), i d'una altra a Barcelona. Aquesta darrera, que ja devia funcionar vers el 1405, va recollir una riquíssima biblioteca de textos lul·lians, avui conservats a Munic (PERARNAU 1982-1986 i 1983), i va mantenir intercanvis amb grups lul·listes localitzats a Pàdua i a Venècia. Aquesta darrera ciutat mereix un esment a part, pel paper que va exercir en la difusió impresa de les doctrines lul·lianes, des que vers el 1475 s'hi va imprimir un primer text de Llull, l'*Ars brevis*.

Llull va tenir un difusor important a Castella en la figura del montblanquí Pere Dagui, autor d'una controvertida *Janua Artis* (1473). Va ensenyar doctrina lul·liana a Mallorca (1481-1483) i el

1487 va ser nomenat capellà dels Reis Catòlics. Un deixeble seu, el mallorquí Jaume Janer, consta des del 1505 com a titular d'una càtedra lul·liana a València. Hi va assistir Alonso de Proaza, secretari del poderós cardenal Jiménez de Cisneros; durant la seva estada valenciana, Proaza va impulsar fins a quatre edicions lul·lianes. Va dedicar-ne una a Joan Bonllavi, a qui devem la primera impressió d'un text català de Llull: el famós *Blaquerna* valencià de 1521. Pel que fa a Cisneros, home de confiança dels Reis Catòlics i relacionat amb l'actiu lul·lisme parisenc, va establir el 1508 una càtedra de filosofia i teologia lul·lianes a la Universitat d'Alcalá, fundada per ell mateix. Com a primer mestre, hi va col·locar el mallorquí Nicolau de Pacs.

El lul·lisme es va convertir en una qüestió d'estat sobretot durant el regnat de Felip II. Aquest rei va impulsar la defensa de l'ortodòxia de Llull a Roma, com també una política de compilació de materials seus, en la qual va implicar el respectat mestre barceloní Joan Lluís Vileta. Vileta, al Concili de Trento, havia aconseguit que la producció de Llull fos exclosa de l'Índex de llibres prohibits. Diversos dels cortesans de Felip II s'havien sentit atrets pel lul·lisme, com Juan de Herrera, arquitecte d'El Escorial i fundador de la Reial Acadèmia de Matemàtiques (1582), que incloïa una càtedra de lul·lisme. L'arquitecte, que posseïa més de cent títols de Llull, és autor del *Tratado del cuerpo cúbico conforme a los principios y opiniones del Arte de Raimundo Lulio*.

La implicació dels Habsburg amb la causa lul·liana es va mantenir fins a l'extinció de la dinastia. I ens consta que Felip V hi estava així mateix interessat. Per això, durant el setge de Barcelona de 1713-1714, va prendre disposicions per salvaguardar «*del incendio y furia militar los manuscritos de B. Lulio*» procedents de l'escola lul·liana de la ciutat, tal com explica el pare Pasqual. El que el Borbó encara no sabia és que aquests manuscrits, llavors, ja eren a Alemanya.

El lul·lisme al final de l'edat mitjana

Fora de la península Ibèrica, l'empremta de Llull s'observa en els territoris que el beat va visitar amb més freqüència, com França i Itàlia, però també en d'altres que no va arribar a trepitjar, com Alemanya. Ens consta que ja durant el segle xv diverses figures destacades del pensament europeu van llegir i reflexionar sobre l'obra de Llull, per bé que no sempre citant-lo, potser per evitar-

se conflictes inquisitorials. S'ha observat, així, una influència de la metafísica realista i exemplarista de Llull en el *Liber creaturarum* de Ramon Sibiuda, professor a Tolosa, l'origen del qual és dubtós. També es van sentir atrets per l'Art el cardenal Bessarió i l'inquiet Giovanni Pico della Mirandola, que va intentar harmonitzar-la amb la càbala. O Nicolau de Cusa, que esmenta ben poc Llull, però que en canvi va recollir i comentar una col·lecció important d'obres seves.

L'originalitat de l'Art, i el seu vessant combinatori, van propiciar la redacció d'un nombre realment elevat de llibres, moltes vegades atribuïts erròniament al mateix Llull, en què es vincula l'Art amb la càbala o amb l'alquímia. I això que Llull s'havia declarat contrari a la possibilitat que l'alquímia fos possible. La transmissió, còpia i impressió d'aquests títols espuris, que tripliquen en nombre els autèntics, es va produir paral·lelament a la d'aquests darrers, de manera que la recepció del Llull històric molt sovint ha esdevingut difícilment destriable dels diversos apòcrifs.

Més amunt s'ha destacat que Llull, que va escriure textos en àrab, català i llatí, es va preocupar de fer-ne traduir uns quants. La transmissió plurilingüe de la producció lul·liana va continuar després de la seva mort, sobretot amb noves versions vernacles i llatines. Del segle xv daten, però, un parell de traduccions singulars, l'existència de les quals desconeixiem fins fa relativament poc. En primer lloc, cal parlar de les versions àrabs —en dialecte del Líban— degudes al franciscà Gabriel Ibn al-Qilā'ī, bisbe dels maronites de Xipre. Al costat d'obres d'altres teòlegs occidentals, que traduïa amb finalitats apologetiques, va adaptar-ne almenys tres de Llull: l'*Art breu*, la *Disputació de cinc savis* i la *Petició de Ramon al papa Celestí V per la conversió dels infidels* (MOUKARZEL 2010). En segon lloc, la versió hebrea de l'*Art breu* feta a Senigallia l'any 1474, que té la particularitat de no haver estat concebuda per a la conversió dels jueus, sinó que és una traducció vinculada a pràctiques místiques hebrees (HAMES 2011).

Ramon Llull a l'Europa moderna

Al segle xvi el lul·lisme esdevé visible a Europa, i té en París el gran centre irradiador. L'Art, com a ciència de ciències i mètode integrador de tots els sabers, interessa, i així mateix l'ascetisme i la mística lul·lians. En bona part, la revalorització de Llull parteix

del teòleg i humanista Jacques Lefèvre d'Étaples, que va publicar diversos llibres seus en llatí, inclòs el *Llibre d'amic e amat* (1505). Un deixeble seu, i amic del cardenal Cisneros, Charles de Bouvelles, és autor d'una difosa biografia del beat. També cal parlar del franciscà del Bearn Bernard de Lavinheta, igualment editor d'obres lul·lianes, i ell mateix autor influït per Llull, que va ser el primer a ensenyar de forma oficial l'Art a la Universitat de París (PEREIRA 1983-1984).

En aquests anys es multipliquen els comentaris de l'obra del mallorquí. El 1531 H. C. Agrippa von Nettesheim va publicar *In Arte brevem Raymundi Lulli commentaria*; se'n van fer fins a disset edicions abans del 1652. De la segona meitat del xvi són diversos altres comentaristes, com Pierre Gregoire de Tolosa, el venecià Valerio de Valeriis o, sobretot, Giordano Bruno, autor entre els anys 1582 i 1591 de no pas menys de set comentaris d'obres lul·lianes; com és sabut, l'any següent, el 1592, va ser arrestat per la Inquisició, enviat a Roma i finalment cremat.

El 1598 marca una fita en la difusió de l'obra de Llull. És l'any en què apareix, a Estrasburg, una àmplia antologia d'obres seves, comentaris i, igualment, apòcrifs, titulada *Raymundi Lulli Opera ea quae ad adinventam ab ipso Artem universalem*. El responsable en va ser l'editor Lazarus Zetzner. Se'n van fer moltíssimes reedicions. I és aquest Llull híbrid, barreja d'autèntic, alquímic i apòcrif, que va arribar als pensadors europeus posteriors.

Del segle xvii són molts els noms que es podrien citar. Johan Heinrich Alsted, editor de textos lul·lians, és així mateix autor de la *Clavis Artis lullianae*, escrita amb l'objectiu de reconciliar la lògica de Llull amb Aristòtil i Pierre de la Ramée. També l'esmenta en diverses ocasions el seu deixeble Ján Amós Komensky, teòleg i influent pedagog txec; Komensky és segurament el més destacat dels lul·listes eslaus, però no pas l'únic: a Polònia, on va viure un temps, hi ha notícies de l'interès per Llull des del xv. Al xvii el lul·lisme polonès va arribar a Rússia, on es va vincular amb el moviment dels antics creients, impulsat per cristians ortodoxos refractaris a l'arribada de nous rituals i costums propis de l'ortodòxia grega (BAGNÓ 1993; GÓRSKI 1991).

Tornant a Alemanya, l'*Ars magna sciendi* del jesuïta Athanasius Kircher replantejava l'Art de Llull de dalt a baix. Amb vint anys, G. W. Leibniz va redactar una *Dissertatio de arte combinatoria* (1666), en què es mostra atret pel sistema combinatori lul·lià i la possibilitat d'un llenguatge universal, tot i que no hi escatima objeccions; ara

bé, en salva alguns aspectes, que va perfeccionar, que han afavorit que Llull sigui considerat el precedent més remot de la combinatòria informàtica.

La proposta d'una ciència universal també va cridar l'atenció de pensadors com Francis Bacon o Descartes, tot i que van acabar desestimant el sistema de Llull. Ens consta, així mateix, que Isaak Newton posseïa vuit volums seus —entre els quals l'antologia de Zetzner. El rebuig de les doctrines lul·lianes, que com veiem ja apunta al xvii, s'agreuja al segle xviii amb la Il·lustració. La ciència ha iniciat nous camins. Molts seguidors i devots de Llull es van sentir ferits per les paraules despectives que li va dedicar Jerónimo Feijoo, per exemple. Les crítiques, llavors, van generar noves respostes, com les *Disertaciones históricas del culto inmemorial del B. Raymundo Lullio* (1700) de Jaume Custurer o bé les *Vindiciae Lullianae* (1778) d'Antoni Ramon Pasqual. La segona de les obres citades, sobretot, assenyalava l'inici del lul·lisme crític modern.

Abans, però, encara cal fer referència a una darrera gran iniciativa editorial lul·liana, impulsada per l'alemany Ivo Salzinger a començament del segle xviii. Salzinger volia editar tota l'obra de Llull en llatí, i va aconseguir implicar-hi el príncep elector de Magúncia. Així va poder desenvolupar una gran activitat diplomàtica i de recerca, que el va dur, a ell o a col·laboradors seus, per tots aquells indrets en què se sabia que hi havia fons lul·lians importants. Entre altres, Barcelona, on volien copiar els manuscrits de l'antiga escola. Els dipositaris van fer més que deixar que els copiessin: van permetre que se'ls enduguessin. I els còdexs, més de cent cinquanta, van fer cap a Magúncia, més tard van passar a la biblioteca palatina de Mannheim i actualment formen part, majoritàriament, de la Staatsbibliothek de Munic. Els esforços de Salzinger van donar lloc als vuit volums, de gran format, de l'edició Moguntina, publicats entre els anys 1721-1742. Tota una proesa.

I la literatura?

L'interès pel Llull pensador i autor de l'Art, que s'estén per tot Europa durant els segles posteriors a la seva mort, o la mateixa veneració per la santedat del personatge, que no és en cap cas un fenomen únicament mallorquí, contrasta amb la migrada valoració de la seva aportació literària. I sobretot amb la manca d'influència

de la seva literatura en altres autors. Així com hi ha nombrosos pensadors que van continuar llegint i interessant-se per l'obra teològica i filosòfica de Llull, i que van produir obra pròpia tenint present la seva, són molts menys els exemples que es poden esgrimir d'escriptors que l'hagin pres com a model.

És indubtable que els recels de Llull davant la literatura profana i les seves modificacions interessades de la tradició hi van contribuir. En el fons, amb aquestes actituds, ell mateix se situava al marge de la tradició precedent, i feia difícil que altres escriptors, ni tan sols aquells que coincidissin amb els seus objectius doctrinals, seguisin els camins que ell obria (RUBIÓ 1957; BADIA, SANTANACH i SOLER 2009). Pròpiament, només es pot esgrimir l'anònim *Espill de la vida religiosa*, imprès a Barcelona el 1515 i a València el 1529. Es tracta d'una novel·la espiritual influïda per la narrativa al·legòrica lul·liana, que va ser traduïda a nombroses llengües (BOVER 1985).

Forçant-ho una mica, també es podria posar en el sac dels seus seguidors literaris l'inquisidor Eimeric, que va escriure el *Diàleg contra els lul·listes*, i Jacques Lefèvre, traductor i editor llatí del *Llibre d'amic e amat*, que va substituir una cinquantena de versicles originals per d'altres que hem de suposar de creació pròpia. Entre els versicles de què va prescindir n'hi ha d'especialment complexos, cosa que potser s'oposava als objectius místics i espirituals que perseguia Lefèvre.

La reivindicació literària de Llull, pròpiament, s'inicia al segle XIX. L'any 1806 Gaspar Melchor de Jovellanos, desterrat al castell de Bellver, llegia textos seus i n'elogiava el valor literari, per bé que no sembla que ningú se'n fes gaire ressò. Caldrà esperar a la dècada dels 40 per trobar els primers esments autòctons, fets per Joaquim M. Bover o Josep M. Quadrado i, poc més tard, per Milà i Fontanals. Fins al 1859, any d'aparició de les *Obras rimadas de Ramon Lull*, a cura de Jeroni Rosselló, no es produeix una primera iniciativa de pes destinada a reivindicar-ne el vessant literari. Rosselló, en ple impuls renaixentista, proposava Llull com a model per als nous poetes.

Més que l'obra en vers, però, als autors del XIX, amb Costa i Llobera al capdavant, els va interessar l'extraordinària biografia de Llull. Que és el que, en bona part, ha continuat cridant l'atenció d'escriptors posteriors (Racionero, Puigpelat o Serés, entre altres). Sense descartar, és clar, aquells que en valoren el vessant diguem-ne simbòlic: en un sonet de *Sol, i de dol* J.V. Foix el lloa com un "dels

qui en vulgar parlaren sobirà”, o Mercè Rodoreda empra un nom de reßons lul·lians, *Aloma*, en una de les seves primeres novel·les. S’hi van acostar així mateix, significativament, alguns escriptors que flirtejaven amb les avantguardes i l’experimentació literària, com Josep Palau i Fabre.

L’aproximació a Ramon Llull que havia fet Jacint Verdaguer era bastant menys circumstancial. Llull era un dels autors als quals tornava una vegada i una altra, per bé que mai com a les *Perles del Llibre d’amic e amat*, publicades pòstumament el 1908. Segons explica ell mateix, va ser al desembre de 1894, en una visita a Miramar, acollit per l’arxiduc Lluís Salvador, que se li va acudir de reescriure en vers diversos versicles de l’opuscle místic. En va sorgir la sensacional síntesi lul·liana i verdagueriana que són les *Perles*. En aquesta línia de recuperació de Llull, s’hi ha d’incloure el *Llibre d’amic* de Joan Vinyoli, publicat el 1977, tot i que escrit un parell de dècades abans. Es tracta d’una aportació que parteix igualment del llibre de Llull, però de to i contingut molt més personal.

La reduïda descendència literària de Llull no en rebaixa de cap manera l’aportació. Encara que per a ell la literatura no fos un objectiu en si mateix, sinó que estigués subordinada a una intenció més alta, les seves obres mostren que era un escriptor extraordinàriament dotat. La magnitud dels objectius que es va marcar —la conversió dels infidels, la reforma de la cristiandat— va condicionar la resta d’activitats que va dur a terme, la literària inclosa. Tot plegat no impedeix que se l’hagi considerat un precedent en múltiples disciplines. He esmentat, molt de passada, la informàtica, però el mateix es podria dir de la teoria de vots, del diàleg interreligiós, o bé de la seva aportació lingüística. Va emprar —i adequar— el català per a disciplines aleshores reservades al llatí, en una operació que encara s’ha de valorar adequadament, i va teoritzar sobre l’afat, la capacitat humana de parlar. No és pas aquest, ni molt menys, l’únic àmbit del llegat lul·lià que cal visitar. La posteritat, o pròpiament les posteritats, de Ramon Llull continuen obertes.

Bibliografia

- BADIA, Lola, Joan SANTANACH Albert i SOLER (2009): “La llengua i la literatura de Ramon Llull: llocs comuns, malentesos i propostes”, en *Els Marges*, núm. 87, pp. 73-90.
- (2010): “Els manuscrits lul·lians de primera generació als inicis de la *scripta* librària catalana”, en *Translatar i transferir: la transmissió dels textos i el saber (1200-1500)*, Universitat Rovira i Virgili - Obrador Edèndum, Tarragona - Santa Coloma de Queralt, pp. 61-90.
- BAGNÓ, Vsévolod (1993): “El lulismo ruso como fenómeno de cultura”, en *Studia Lulliana*, núm. 33, pp. 33-44
- BATLLORI, Miquel (1933): “Els manuscrits d'autors catalans medievals servats a la Biblioteca Nacional Torinesa”, en *Analecta Sacra Tarraconensia*, núm. 9, pp. 253-273.
- BOVER, August (1985): “Alguns aspectes de la contemplació lul·liana i l’*Espill de la vida religiosa*”, en *Homenatge a Antoni Comas*, UB, Barcelona, pp. 71-76.
- CARRERAS ARTAU, Tomás i Joaquín (1939-1943): *Historia de la filosofía española. Filosofía cristiana de los siglos XIII al XV*, 2 vols., Madrid.
- (1972): “Dues notes sobre el lul·lisme trecentista. I, Els apòcrifs lul·lians de València. II, Antiguitat de la llegenda alquimista de Llull”, en *Estudios Lulianos*, núm. 16, pp. 231-239.
- GÓRSKI, Eugeniusz (1991): “Apunte sobre el conocimiento de Ramon Llull en Polonia”, en *Studia Lulliana*, núm. 31, pp. 41-52.
- HAMES, Harvey (2011): “Com i per què l’*Ars brevis* de Ramon Llull es va traduir a l’hebreu”, en *Studia Lulliana*, núm. 51, pp. 3-23.
- HILLGARTH, J.N. (1998): *Ramon Llull i el naixement del lul·lisme*, ed. d’Albert Soler, PAM-Curial, Barcelona.
- (2001): *Diplomatari lul·lià: documents relatius a Ramon Llull i a la seva família*, UB-UIB, Barcelona-Palma.
- LLULL, Ramon (2013): *Vida de mestre Ramon*, ed. Antoni Bonner, Barcino, Barcelona.
- MOUKARZEL, Joseph (2010): “Raymond Lulle en arabe”, en *Studia Lulliana*, núm. 50, pp. 3-20.
- PERARNAU, Josep (1982-1986): *Els manuscrits lul·lians medievals de la «Bayerische Staatsbibliothek» de Munic*, 2 vols., Facultat de Teologia de Catalunya, Barcelona.

- (1983): “Consideracions diacròniques entorn dels manuscrits lul·lians medievals de la «Bayerische Staatsbibliothek» de Munic”, en *ATCA*, núm. 2, pp. 123-169.
- (1985): “El lul·lisme, de Mallorca a Castella a través de València. Edició de l’*Art abreujada de confessió*”, en *ATCA*, num. 4, pp. 61-172.
- PEREIRA, Michela (1983-1984): “Bernardo Lavinheta e la diffusione del lullismo a Parigi nei primi anni del ’500”, en *Interpres. Revista di Studi Quattrocenteschi*, núm. 5, pp. 242-265.
- RODRIGO LIZONDO, Mateu (1981): “La protesta de Valencia de 1318 y otros documentos inéditos referentes a Arnau de Vilanova”, *Dynamis*, núm. I, pp. 241-273.
- RUBIÓ I BALAGUER, Jordi (1957): “L’expressió literària en l’obra lul·liana”, en *Obres essencials de Ramon Llull*, I, Selecta, Barcelona, pp. 85-111.
- TARRÉ, Josep (1951): “Un quadrienni de producció lul·lística a València (1335-1338)”, en *Studia Monographica & Recensiones*, núm. VI, pp. 22-30.